

ALPAMIŞ DESTANI'NDA HZ. ALİ TASAVVURU

The Description of Ali in the Alpamysh Epic

Bülent AKIN*

ÖZ

Bu makalede, Özbek Türklerine ait Alpamiş Destanı'nın Fazıl Yoldaşoğlu anlatmasında geniş bir biçimde yer verilen Hz. Ali tasavvuru ve onunla ilgili isim ve kavramların tespiti ve değerlendirmesine yer verilmiştir. Bu çerçevede, destan içerisinde Hz. Ali'nin taşıdığı özellikler, üstlendiği işlevler ve bu paralelde yardımcı tip olarak nasıl tasavvur edildiği "Çocuksuzluk Sorununu Çözme", "Ad Koyma" ve "Yol Gösterme ve Yardımcı Olma" şeklinde üç başlık altında ele alınmıştır. Bu tespitler ışığında destanda geçen Hz. Ali tasavvuru eski Türk inanışları, anlatıcının inanç durumu, anlatıcının mensubu olduğu destan mektebi ve dinleyici kitlesi bağlamlarında tartışılarak değerlendirilmiştir. Diğer taraftan, değerlendirme sırasında farklı destan mekteplerine mensup olan destan anlatıcılarının anlattıkları "Alpamiş Destanı" metinleri de göz önünde bulundurulmuş ve söz konusu destan anlatıcılarına ait bu anlatmalarda yardımcı tip olarak Hz. Ali tasavvurunun Fazıl Yoldaşoğlu anlatmasıyla benzerliğine dikkat çekilmiştir. Bunun yanı sıra, büyük çoğunluğu Sünni inanca mensup olan Özbek Türklerine ait bir anlatmada Hz. Ali tasavvurunun ve Alevi-Bektaşî inanç sistemi içerisinde yaygınlık kazanmış ve bu inanç sistemine ait halk bilgisi ürünleri arasında özel kullanımları olan çeşitli şahıs adları, kavramlar, ifadeler ve inanç unsurlarının geniş bir biçimde yer almasının nedenleri ve buradan çıkan sonuçlar bilim dünyasının dikkatine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Alpamiş Destanı, Hz. Ali, ekotip, doğaüstü yardımcı.

ABSTRACT

In this article, the description of Ali and the names and terms related to him that take a large place in Fazıl Yoldasoglu's narration of the Alpamysh epic which belongs to Uzbek Turks were determined and Ali's characteristics as a helper type, functions that he carries within epic and on this basis, the description of him as a helper type were discussed under these subtitles "Resolving the Problem Childlessness", "Giving a Name" and "Guiding and Helping". In the light of these determinations, the description of Ali in the epic was evaluated by discussing it within the contexts of Turkish beliefs, narrator's religious belief, epic school that narrator belongs to and audience. On the other hand, texts of the Alpamysh epic told by narrators who belong to different epic schools were taken in consideration in the course of evaluation and it was pointed out the similarity of the description of Ali as a helper type in the narratives that belong to the narrators in question to the Fazıl Yoldasoglu's narration. In addition to this, in the article were discussed the reasons for appearance of the description of Ali and different names, terms, expressions and belief elements that gained wide currency and have a special usage among folklore products within Alevi-Bektashi belief system, in such a large form within a narration that belongs to Uzbek Turks whose majority is Sunni and the conclusions about this matter were presented to the scholarly world.

Key Words

Alpamysh epic, Ali, oicotype, supernatural helper.

Giriş

Halk anlatmaları, türlerine göre, sahip oldukları çeşitli özelliklerinin yanında, yaratıldığı ve aktarımının gerçekleştiği toplumun hayat tarzını, düşünce yapısını, dünya görüşünü ve ideallerini yansıtan yaratmalardır. Bu

bakımdan, halk anlatmalarının kuşaktan kuşağa aktarılırken ait oldukları toplumun tarihi süreçte etkileşim içerisinde bulunduğu diğer toplumların inanç ve kültür yapılarına paralel olarak değişim ve gelişim gösterdikleri görülür. Halk anlatmaları içerisinde

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi, bulentakinedb@hotmail.com

de yer alan olaylar, kahramanlar, fon tipler ve motifler bu değişim ve gelişim sürecinde yenilenerek güncellenir. Bu değişimin en belirgin biçimde gözlemlenebileceği unsurlardan biri de anlatı içerisinde yer verilen kahramanlardır.

Halk anlatımlarında, ana kahraman tipinin, ait olduğu topluma has kültürel edinimlerini, dünya görüşünü, düşünce ve inanç yapısını kendi üzerinde toplayan idealize edilmiş bir tip olarak ortaya çıktığı görülür. Bunun yanında, ideal ana kahramanı destekleyen, onun özelliklerini pekiştiren, güçlendiren ve bu bakımdan anlatı içerisinde çok önemli fonksiyonlara sahip olan yardımcı tipler mevcuttur. Kahramanın başının dara düştüğü veya yeni bir maceraya sürükleneceği zamanlarda bu durumu kolaylaştıran insan ya da hayvan görünümüne bir figür anlatıya dâhil edilir. Campbell'in "doğaüstü yardımcı" olarak adlandırdığı ve anlatı kahramanının karşılaştığı engelleri ve zorlukları koruyucu güç olarak olağanüstü yöntemlerle aşmasını sağlayan bu figür, halk anlatımlarının en sık tekrar edilen motifleri arasında bulunur. Jung tarafından "Ruh" arketipi, V. Propp tarafından ise "büyülü yardımcı" olarak adlandırılan "doğaüstü yardımcı" figürü, yaşlı/bilge bir kadın/erkek ya da olağanüstü özelliklere sahip bir hayvan olarak anlatılarda yerini alır (Özkan 2010: 82-85). Doğaüstü yardımcı figürü, kahramanın ihtiyaç duyacağı tılsımları ve öğütleri sağlayacak bir büyücü, keşiş, çoban ya da demirci olabilir. Daha yüksek mitolojiler, bu rolü rehber, öğretmen veya ruhları öte dünyaya aktaran kişi figüründe birleştirir (Campbell 2010: 89). Türk halk anlatımlarında; "çocuksuzluğa çare bulma", "ad koyma",

"yol gösterme", "zor durumdan kurtarma" ve "sağaltma" gibi işlevlere sahip olan doğaüstü yardımcının, tarihî süreç içerisinde Türklerin kabul ettikleri dinlere ve inanç sistemlerine bağlı olarak şekil ve isim değiştirmesi söz konusudur. İslamiyet öncesi dönemde yer-su iyelerinin cisimleşmesiyle farklı şekillerde karşımıza çıkan ve Türk kültürünün bilinen en eski metinlerinde "Boz Atlı Yol İyesi" olarak görülen doğaüstü yardımcının, İslamiyet'in kabulüyle "eren", "derviş", "evliya", "baba" ve "dede" gibi genel adların yanında "Dede Korkut", "Hızır" veya "Hz. Ali" gibi özel adlarla anlatılarda yerini bulduğu görülür.

Söz konusu bu değişim, Von Sydow'un öne sürdüğü "ekotip" görüşüne benzer bir durum arz eder. Von Sydow, halk masalları ve diğer halk bilimi türlerinin bir bölgeden diğerine hareket etmeleri durumunda yeni bölgenin yerel özelliklerini alacağı görüşünü ileri sürmüştür (Von Sydow 2005: 109). Bu açıdan bakıldığında her anlatı farklı bağlamlarda yeniden üretilir ve bulunduğu yeni coğrafyaya yerleşme başarısı gösterir. "Yeni mekâna uyum sağlama" başarısı gösteren anlatı türü, eski halinden bambaşka bir kimliğe ve biçime bürünür. Nasreddin Hoca, Yunus Emre veya Köroğlu'nun geniş bir coğrafyadaki "gezginliği"ni de Von Sydow'un bu görüşüyle açıklamak mümkündür. (Oğuz 2011: 10). Bu bağlamda, burada geçen değişim ya da geçişin sadece tür bazında değil, zaman zaman anlatılarda geçen kahramanlar, doğaüstü yardımcıları ve çeşitli motifler düzeyinde de gerçekleştiği söylenebilir. Türk halk anlatılarında yaygın olarak görülen "doğaüstü yardımcı" figüründe meydana gelen şekil ve kimlik değişimlerini bu görüşle

açıklamak mümkündür. Farklı millet, kültür veya inançlardan çeşitli etkileşimler sonucu Türk kültürüne geçen, ister gerçek hayatla ilişkisi olsun ister hayali olsun, çeşitli kahramanlar, doğaüstü yardımcıları ya da motiflerin Türk halk anlatımlarında yerleşerek yeni bir tasavvur kazandığı görülmür.

Türk halk anlatımları içerisinde, Türk destanlarının doğaüstü yardımcı ile ilgili yukarıda sıraladığımız tüm hususiyetleri içerisinde barındırmaları yönünden oldukça zengin edebi yaratımlar olduğu görülmektedir. Türk destanlarında, tıpkı ana kahramanlar gibi yardımcı tip olarak karşımıza çıkan doğaüstü yardımcıların da Türk toplumunun millî, kültürel ve dinî özellikleri çerçevesinde tasvir edildiği görülür. Bu bağlamda, Özbek Türklerine ait “Alpamiş Destanı”nın Fazıl Yoldaşoğlu anlatmasında, doğaüstü yardımcı olarak “Şah-ı Merdan” (yiğitlerin şahı) sıfatıyla Hz. Ali’ye oldukça önemli işlev ve özellikler yüklendiği görülmektedir. Anlatmada, Hz. Ali’nin kimi zaman da doğrudan kendi adıyla zikredildiği görülürken, anlatıcı tarafından ona yüklenen özelliklerinin ve üstlendiği işlevlerin değişmediği görülmektedir.

Bu doğrultuda makalede, Özbek Türklerine ait “Alpamiş Destanı”nın Fazıl Yoldaşoğlu anlatmasında, doğaüstü yardımcı olarak Hz. Ali’nin taşıdığı özellikler, üstlendiği işlevler ve bu paralelde nasıl tasavvur edildiği; “1. Çocuksuzluk Sorununu Çözme”, “2. Ad Koyma” ve “3. Yol Gösterme ve Yardımcı Olma” şeklinde üç başlık altında ele alınacaktır. Yine bu başlıklar altında Türk anlatı geleneğinde Hz. Ali ile birlikte anılan ve Alevi-Bektaşî inancında yaygınlık kazanmış ve

anlatı geleneğinde bu inanca has özel kullanımlar edinmiş çeşitli şahıs adları, kavramlar, ifadeler ve inanç unsurlarının anlatıda nasıl ele alındığı irdelenecektir. Bu bağlamda, büyük çoğunluğu Sünnî inancına sahip bir topluluk olan Özbek Türklerine ait bir anlatmanın özellikle önemli geçiş noktalarında Alevi-Bektaşî inancı içerisinde özel anlam kazanmış bu ad ve kavramlara yer verilmesinin anlatıcı/dinleyici kimliği, yer/zaman durumu ve kültür/inanç yapıları bağlamlarında nedenleri üzerinde durulacak ve buradan çıkan sonuçlara yer verilecektir.

1. Çocuksuzluk Sorununu Çözme

Alpamiş Destanı’nda kahramanın ailesinin tanıtıldığı ve doğumunun anlatıldığı ilk epizotta, “çocuksuzluğa çare arama” motifinin anlatıda yer almasından hemen sonra, anlatıcı tarafından Hz. Ali, çare bulan doğaüstü yardımcı olarak dinleyicinin ve okuyucunun karşısına çıkarılır.

Çocukları olmayan Baybörü ve Baysarı’nın gittikleri düğünde çocuklarının olmayışı yüzlerine vurulunca bu duruma çare aramaya başlarlar. Anlatıcı destanın bu kısmını şöyle aktarır:

“Baybörü durup söyledi: -Baysarı kardeş, görünüşe göre bizim malımız sahipsiz çıktı, şimdi bizler çocuk yapmalı mıyız? Baysarı durup söyledi: -Çekip alıp olmazsa çalıp olmazsa, satın alıp olmazsa, Allah bize vermezse biz nereden buluruz çocuğu? Baybörü söyledi: -Şuradan Şahımerdan pirin bahçesi üç günlük yol tutarmış, her kim gidip gecelerse, devlet isteyen, devlet dilermiş, çocuk isteyen çocuk dilermiş, ahret isteyen, iman dilermiş, kırk gün burada geceleyen kişi muradında erer-

miş. Biz de gitsek sadakamızı hayrımızı versek, Şahımerdan pirin bahçesinde geceleyip, biz de bir çocuk dilesek... Götürecekleri hediyeleri alıp, beylerin ikisi Şahımerdan pirin bahçesine doğru yönelip, bindiler cins atlarına...Üç gün yol gidip, Şahımerdan pirin bahçesine ulaştılar. Götürdüğü hediyeleri şeyhlere verip, beyler bahçeye döşek serip geceleyip yattılar. Aradan bir eksik kırk gün geçti, bir eksik kırk gün geçince, bahçeden ses geldi:

‘Ey Bayböri ile Baysarı, siz bir eksik kırk günden beri geceleyip yatıyorsunuz, Allah’ın yarattığı aslanı ben isem, bir eksik kırk günden beri bir ayağım ile durup, sizler için araya girip, halk edici Hâlik’ten çocuk diliyorum, yaratıcı Tanrı çocuk vermiyor’ dedi. Beyler bu sesi duyup: ‘Bizler bir eksik kırk günden beri gelip size geceleyip yatsak, Allah’ın yarattığı aslanı siz olsanız, bizler için araya girip, birer çocuk dileyip, vermezseniz, bize pirliğiniz yalan, Allah’ın aslanı olduğunuz yalan, eğer öyleyse biz de her şeyden vazgeçeceğiz’ deyip, bahçede türbenin altına yattılar. Kırk gün geçti, yine bahçeden ses geldi: ‘Bayböri, sana Tanrım bir oğul, bir kız verdi. Yalnız değil, ikiz verdi; Baysarı, sana Tanrım ikiz değil yalnız verdi’ (Yoldaşoğlu, 2000: 26).

Destanın bu kısmında, sözlü anlatmalarda yaygın olarak; “Hızır”, “derviş”, “eren” ya da “evliya” olarak karşımıza çıkan doğaüstü yardımcının üstlendiği çocuksuzluk sorununu çözme işlevinin anlatıcı tarafından “Şahımerdan Piri” adıyla Hz. Ali’ye yüklenildiğini görmekteyiz. Bu kısımda dikkat çeken ilk husus, Hz. Ali’nin doğrudan adının söylenmeyip “Şahımerdan Piri” şeklinde Alevi ve Bektaşî inancında en yaygın kullanılan sıfatıyla anılması

dır. Alevi ve Bektaşîler arasında Hz. Ali’nin mertliğinin ve dürüstlüğüünün yanında gücünü ve yiğitliğini sembolize eden bu ismin ona Hz. Muhammed tarafından verildiğine inanılır. İkinci olarak birçok Türk halk anlatmasında; “ava çıkma”, “fakirleri giydirme”, “açları doyurma” vb. şekillerde gördüğümüz “çocuksuzluğa çare arama” motifi, burada Şahı Merdan Pir’in bahçesine gidilerek “kırk gün yatma (çile)” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Destanın bu kısmında göze çarpan diğer bir husus ise, “kırk” formel sayısının kullanımı ile ilgilidir. Alevi ve Bektaşî inancında “kırk gün” çile inancının oldukça önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. “Erbain çıkarma” da denilen kırk gün çilenin asıl maksadı, dervişin nefsinin terbiye etmek olduğu gibi, ayrıca Alevi ve Bektaşî inancında bir muradın hâsıl olması için kırk gün çileye girildiği ya da düzenli olarak belli inanç uygulamalarının gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Diğer taraftan, Şah-ı Merdan Pir, Türk halk anlatmalarında yaygın olarak görülen “elma”, “hurma” veya benzer bir meyve aracılığıyla değil, Tanrı ile beyler arasında kendisi bizzat aracı olarak çocuksuzluk sorununu çözer. Hz. Ali’nin doğrudan Tanrı ile iletişimine Alevi ve Bektaşî edebiyatından çok sayıda örnek vermek mümkündür.

Buradaki “Şah-ı Merdan” sıfatı ve “kırk gün çile” kavramının farklı Özbek destan anlatıcıları tarafından yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunun en belirgin örneklerine “Korgan Mektebi”nin yetiştirdiği önde gelen destan anlatıcılarından olan Polkan Şair ve Ergaş Cumanbülbüloğlu’nun Alpamış anlatmasında da sıkça rastlarız (Mirzaev vd. 1999: 3-5). Anlatıcıların ve dinleyicilerin büyük çoğunlukla

Sünni inanca mensup olduğu Özbek Türklerinde bu kavramların eski Türk inanışlarıyla ilgili olarak kullanıldığı görüşü de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu açıdan bakıldığında anlatıcı ve dinleyicilerin Sünni inanca mensup olduğu bir toplumda destan anlatıcılarının Hz. Ali'yi eski Türk anlatı geleneğindeki doğaüstü yardımcının devamı olarak, inanç değişimine paralel kullandıkları görülmektedir. Aynı kullanıma Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra sözlü gelenekte aktarılmaya devam eden ve yazıya geçirilen çeşitli destan ve anlatı metinlerinde de rastlamak mümkündür. Bunların başında Dede Korkut Kitabı örnek olarak gösterilebilir. Çeşitli Özbek anlatmalarının yanında, Dede Korkut Kitabı'nda da *"Kılıç çaldı din açdı şah-ı merdan Ali görklü"* (Ergin 1997: 75) cümlesiyle geçen "Şah-ı Merdan" sıfatının Türk anlatı geleneğinde Hz. Ali'nin ismiyle bir bütün olarak algılanmasının söz konusu olduğu görülmektedir.

Öte yandan "Şah-ı Merdan" sıfatının Alevi-Bektaşî inancına mensup Türklere ait anlatmalarda daha yoğun olarak kullanılması hususu, yine Türklerin İslamiyet öncesi inanış ve kültürlerinde var olan "Alp Tipi"nin İslamiyet'in etkisiyle "Gazi Tipi" ve "Veli Tipi"ne dönüşümü ve bu değişim süreci ile ilgili olarak da değerlendirilebilir (Kaplan 1985: 112-130). Alevi-Bektaşî inancına mensup Türkler arasında daha yoğun olarak kullanılan bu sıfat, Sünni inanca mensup Türkler tarafından da unutulmamış ve onlar arasında yaygın olan çeşitli halk yaratmalarında kendisine yer bulmuştur. Anlam itibarıyla Türk kültür ve geleneğinin idealize ettiği kahraman tipine uygun bir sıfat olan "Şah-ı Merdan" nitelendirmesinin Türk halkının

gözünde Hz. Ali'yle birlikte bir bütün olarak algılanması söz konusu olmuş, bunun sonucu olarak da Hz. Ali ve onunla bütünleşen "Şah-ı Merdan" sıfatı, İslamiyet'in kabulünden sonra Türk anlatı geleneğinde "Veli Tipi" ve "Doğaüstü Yardımcı" olarak anlatıcılar tarafından yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır.

2. Ad Verme

Türk anlatı geleneğinde, kahramana ad verilmesi anlatmanın önemli bir kısmıdır ve üç farklı şekilde uygulanmaktadır. Kahramana ad verme, bazı anlatmalarda geleneğe bağlı olarak yapılırken, bazı anlatmalarda çocuğun olmasını sağlayan derviş (doğaüstü yardımcı) tarafından gerçekleştirilir. Bazılarında ise, doğrudan ana-baba tarafından hiçbir gelenek uygulanmaksızın kahramana doğrudan ad verilmektedir. Bu farklılıklar anlatının yapısından, anlatıcının bu epizodu önemli görüp görmemesinden ya da anlatıcının bu kısmı unutmış olmasından kaynaklanmaktadır (Ekici 1995: 18). Alpamış Destanı'nın Fazıl Yoldaşoğlu anlatmasında, ad vermenin her iki şeklinin de uygulandığı görülmektedir (Fedakâr 2003: 179).

Kahramanın ailesinin tanıtıldığı ve doğumunun anlatıldığı epizotta, Hz. Ali "ad koymak" üzere anlatıcı tarafından anlatıya dâhil edilir:

"...kırk gün, kırk gece düğün oluktan sonra, düğüne gelenlerin gideceği gün oldu. Bir ara beyler baksa ki, uzaktan bir derviş geliyor. Beylerin aklına geldi: Bahçede 'Derviş olup kendim adını koyacağım', diyen sesi hatırladılar. O zaman gördüler ki, nurlu bir derviş, mutlu bir şekilde, dervişler gibi topluluğa doğru gelmekte. Halk da gördü: Gül yüzlü, şirin sözlü, siyasetli kişi derviş olup geliyor. Diğer kişilere

bu dervişin durumu aydın değil. Bahçedeki söylediği sözleri duyduğu için ‘Şahımerdan Piri’imiz bu kişi değil mi?’ diye beyler yerinden kalkıp, karşılayıp, selam verip, ziyaret edip, topluluğa getirdi. O zaman çocukların üçünü de alıp, Şahımerdan Piri’n kucagina koydu, Şahımerdan Piri, Baybörü’nin oğlunun adını Hekimbek koydu. Sağ omzuna beş elini vurdu. Beş elinin yeri leke olup, beş pençenin yeri belli oldu. Kızının adını Kaldırğaçayım koydu; Baysarı’nın kızının adını ay Berçin koydu. İşte o zaman Şahımerdan Piri Hekimbek’le ay Berçin’i birleştirip beşik kertmesi yapıp: ‘Bu ikisi karı-koca olsun, Hekimbek ile hiçbir kişi beraber olmasın, Amin Allahû Ekber’, deyip, elini yüzüne değdirdi. Şahımerdan Piri dönüp gitti, insanların gözünden kayboldu” (Yoldaşoğlu 2000: 27-28).

Anlatmanın bu kısmında, Türk destanlarının büyük bir çoğunluğunda gördüğümüz “ad verme motifi” ile karşılaşırız. Dede Korkut anlatmalarında da gördüğümüz ve Dede Korkut’a ait olan bu işlevin burada Hz. Ali’ye geçtiğini görmekteyiz. Bu da anlatmada İslami etkinin bir sonucudur. Diğer taraftan bu kısımda dikkat çeken başka bir husus da Hz. Ali’nin Hekimbek’e ad koyarken ona “pençe vurma”dır. Alevi ve Bektaşî inancında çok önemli bir inanç uygulaması olarak karşımıza çıkan “pençe vurma” anlatıcı tarafından metne dâhil edilmiştir. Alevi inancında yeni doğan çocuğa ad konurken bağlı bulunulan ocak dedesi tarafından çocuk pençelenmesi oldukça eski bir uygulamadır. Dedenin sağ elinin beş parmağını açarak belli dualar eşliğinde çocuğun sırtını üç defa sıvazlayarak gerçekleştirdiği bu inanç uygulaması, çocuğun bağlı olduğu ocak dedesini, tarikatını ve pirini belirleme

amaçlı yapılır. Sağ omuzu ya da sırtı pençelenen çocuk artık o tarikatın “yol evladı” olur. Ayrıca Bektaşî tarikatında talip ikrarı alınırken de talip, mürşit (Dede ya da Baba) tarafından pençelenir.¹ Burada elin beş parmağı ile Ehlibeyt sembolize edilmektedir.² Bu bağlamda düşünüldüğünde böylesine hususi bir inanç uygulamasının metne dâhil edilmesinin nedenleri anlatıcının kimliği, dinleyicilerin kimliği ve anlatım ortamında aranmalıdır. Eski Türk kültüründe şamanların tedavi amaçlı çeşitli hayvan pençelerini kullandıkları bilinmektedir. Hekimlik törenleri sırasında şamanların hastanın ve ortamda bulunan kişilerin sırtına yavaşça vurdukları ve böylece onları içlerindeki kötülüklerden sembolik olarak arındırdıkları aktarılmaktadır (Hoppál 2012: 247). “Pençe” kavramının İslamiyet sonrasında da İslamiyet öncesi Türk kültür ve inanışlarına ait kavram ve motifleri yoğun olarak içerisinde barındıran Alevilik ve Bektaşilik gibi inanç sistemlerinde farklı isim, şekil ve bağlamlarda yaşatıldığı görülmektedir.

Önemli Özbek destan mekteplerinden olan Korgan Mektebi’nden yetişen Polkan Şair ve Ergaş Cumanbülbüloglu’na ait Alpamış anlatmasında da yeni doğan çocuğa “pençe vurma”nın “Hazreti Hızır” tarafından gerçekleştirildiğini görüyoruz (Mirzaev vd. 1999: 3-10). Bu durum Özbek anlatı geleneğinde “pençe vurma” motifinin farklı destan anlatıcıları tarafından kullanıldığına ve yaygınlığına işaret etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Özbek destancılık geleneğinde “pençe” kavramının farklı destan mekteplerine mensup destan anlatıcıları tarafından kullanılması, İslamiyet öncesi Türk inanç uygulama-

malarının İslamiyet'in kabulünden sonra sürdürülmesi ile ilgili bir durum olarak düşünülebilir.

Diğer taraftan Polkan Şair ve Ergaş Cumanbülbüloğlu'na ait Alpamış anlatmasında Alpamış'ın doğumu, tıpkı Yoldaşoğlu'nun anlatmasındaki gibi Baybörü ve Baysarı'nın "Şahı Merdan Pir" in bahçesine gidip kırk gün kalması neticesinde gerçekleştirilmesi ve zaman zaman Hz. Ali'nin yanında Hz. Hızır'ın anlatıya dâhil edilmesi durumu (Mirzaev vd. 1999: 3-10), Özbek destancılık geleneği içerisinde doğaüstü yardımcının eski Türk geleneğinden gelen kutsallığını ve mucizevî olma yönünü koruyup mensubu olunan inanç çerçevesinde sadece isim ve şekil değiştirerek geçmişten günümüze taşındığını göstermektedir.

3. Yol Gösterme ve Yardımcı Olma

Anlatmada, Hz. Ali'nin üstlendiği işlevlerden biri de zor durumda olan kahramana yol göstermek ve yardım etmektir. Bunun ilk örneği, Berçin'in Kökemen Alp ile mücadelesinde karşımıza çıkmaktadır:

"Kökemen Alp Berçin'in saç örgüsünden tutup, kapıya doğru çekmeye başladı. Berçin, kendini çekip, elini uzattı. Bir eli ile Kökemen'in yakasından, diğer eli ile kemerinden tuttu. 'Ya Şahımerdan pirim' deyip, kaldırıp, yere attı. Sol dizini göğsüne koydu. Ağzından burnundan kan gelmeye başladı" (Yoldaşoğlu 2000: 83).

Hızır'ın anlatıya dâhil edilmesi durumu (Mirzaev vd. 1999: 3-10), Özbek destancılık geleneği içerisinde doğaüstü yardımcının eski Türk geleneğinden gelen kutsallığını ve mucizevî olma yönünü koruyup mensubu olunan inanç çerçevesinde sadece isim ve şekil değiştirerek geçmişten günümüze taşındığını göstermektedir.

manzum kısımlarda sıkça rastlamak mümkündür. Yine Alevi-Bektaşî şairlerin şiirlerinde, Hz. Ali'den "medet Ya Şah-ı Merdan" ya da "medet Ya Şahım Ali" gibi ifadelerle yardım ve himmet istedikleri görülür.³

Anlatmada; Alpamış, yolculuğu esnasında yorulur ve ışık çıkan bir yerde akşamlamak ister. Burası ruhların mezarıdır. Mezardan çıkan bir kişi burada atına yer olduğunu, ancak kendisine yer olmadığını söyler. O sırada oradaki ruhlarla sohbet eden Şah-ı Merdan Pir, 'bu çocuk bizim müridimizdir, bugün sizlere misafir oldu. Gönlünü kırmayıp hoşça vakit geçir-tin.' diyerek Alpamış'a yardım eder (Yoldaşoğlu 2000: 111-113). Bu kısımda, Hz. Ali'nin destan kahramanına yardımcı olma işlevinin yanında gaip âleme hükmetmesi söz konusudur. Alevi ve Bektaşî inancı bağlamında oluşmuş metinlerde örneğine çokça rastlayabileceğimiz "gaip erenler" kavramına burada yer verildiği görülmektedir. Öte yandan Alevilikte gaip erenlerin piri Hz. Ali olarak kabul edilir. Bu kısımda mezarlıkta ışık görülmesi eski Türk inançları kaynaklı bir unsur olup, bugün Alevi inancında yaşamaktadır. Alevilikte "ayın-i cem"; kandil uyandırılması (çerağ uyarma) ve Nuruşşaniye otuz yedinci ayetin okunması ile başlar. Dolayısıyla eski Türk inançlarındaki ışık unsurunun Alevilikte halen kutsal kabul edildiğini ve yaşatıldığını söyleyebiliriz.

Fazıl Yoldaşoğlu'nun Alpamış anlatmasında yukarıda yer verdiğimiz nesir kısımlar dışında nazım kısımlarda da yoğun olarak Hz. Ali'nin ve ona bağlı Alevi ve Bektaşî inancında oluşmuş kavramların varlığından söz edebiliriz.

“...
Peygamberin duyun ahu zarımı,
Kimsesiz bırakmam ilimi,
Daha alamadım Berçin yârımı,
Göremedim Şah-ı Merdan Pirimi,
‘Gam yeme ümmetim!’ dedi Pey-
gamber,

Altında ‘uçan atı’, belinde ‘zülfı-
kar’,

Dizgininde Baba Kamber dizgin-
ci...” (Yoldaşoğlu 2000: 121).

Bu şiirde, ilk olarak “uçan at” mo-
tifiyle Hz. Ali’nin atı “Düldül’e gönder-
me yapıldığını görüyoruz. Ardından
onun zahir ve batın gücünü simgele-
yen çift uçlu kılıcı “Zülfıkar” ve sadık
ve vefalı dostu “Kamber’e sırasıyla
yer veriliyor. Alevi-Bektaşî şiirlerin-
de bu ad ve kavramların aynı estetik
mantıkla tasvir edildiğini görmemiz
mümkündür.

Öte yandan anlatıcı, anlatmanın
farklı bölümlerindeki nazım kısımlar-
da da doğaüstü yardımcı olarak Hz.
Ali’ye yer vermektedir:

“...İmdat ümit eder Ali adlı ars-
landan.

...Medet diliyorum Hz. Ali’den”
(Yoldaşoğlu 2000: 172).

“...Aslan gibi oldu yiğitler,

Atı sürdü, Allahu ekber.

Her bir Ali gibi er...” (Yoldaşoğlu
2000: 265).

“...Kâr etmez Zülfıkar,

Kılıç gibi geri döner.... (Yoldaşoğ-
lu 2000: 270).

“Şah-ı Merdan Şah-ı Kevser yol
göster

Ali’nin çırağı Babai Kamber,

Ali ile yoldaş Malikî Ejder,

...Kurbanın olayım imam, pirlar,

Acıyıp yardım edin naçar kullara.

Dünyayı terk etti On İki İmam.

...Mekânın Meşhed’de İmam
Rıza...” (Yoldaşoğlu 2000: 342-343).

“İki dünyada rehberim,
Merd-i Meydanım ya Ali,
Beklerim senden keramet,
Çabuk suvarım ya Ali.
Yiğidin piri Şah-ı Merdan,
Yardım ederse Yezdan’ın aslanı...

(Yoldaşoğlu 2000: 346).

Alpamış destanının yukarıda
verdiğimiz nazım kısımlarında da gö-
rüldüğü gibi Hz. Ali “yardım etme”,
“zor durumdan kurtarma”, “yol gös-
terme”, “güç verme” gibi birçok işlevi
birden üstlenmiştir. Ayrıca “Kamber”,
“Malikî Ejder”, “Zülfıkar”, “Şah-ı Kev-
ser”, “On İki İmam” ve “İmam Rıza”
gibi Alevi ve Bektaşî geleneğine has
özel isimlerin yaygınlığı dikkat çek-
mektedir.

Alpamış destanında Hz. Ali ta-
savvuru çerçevesinde yoğun olarak
yer verilen ve bizim de yukarıda tes-
pit ettiğimiz çeşitli motif, simge, ad
ve kavramlar; destan mektepleri ve
bu mekteplere bağlı anlatıcılar bağla-
mında değerlendirilebilir. Özbek des-
tancılık geleneğinin önde gelen mek-
teplerinden “Bulungur Mektebi”nin
temsilcisi olan Fazıl Yoldaşoğlu an-
latmasından tespit ederek verdiğimiz
yukarıdaki manzum örnekler ile
“Korgan Mektebi”nin başlıca tem-
silcileri olan Polkan Şair ve Ergaş
Cumanbülbüloğlu’na ait Alpamış an-
latmasında geçen manzum kısımlar
arasındaki benzerlikler oldukça dikkat
çekicidir. Her iki mektebin temsilcile-
ri de anlatmalarında Hz. Ali’yi benzer
şekilde tasavvur etmiş, manzum kı-
sımlarda birbirine oldukça yakın kalıp
ifadeler kullanmışlardır. Polkan Şair
ve Ergaş Cumanbülbüloğlu’na ait an-
latmada geçen şu mısralar örnek ola-
rak verilebilir:

*“İki dünyada Merd-i Meydanım
ya Ali,*

*Bugün gaza boldu tacdanım ya
Ali,*

*Altı yaşta er atangan,
Yigirmede şîr atangan,
Resulullah nam kötergen
Tiğ-ı burranım ya Ali*

...” (Mirzaev vd. 1999: 132-133).

Alpamış destanı dışından Özbek Türklerine ait Rüstem Han Destanı’nın Mallabay Hasimov anlatmasında başta “Hz. Ali” olmak üzere, “Yedi Sultan”, “Kırk Çiltan (Kırklar)”, “Şah-ı Merdan Pir”, “Fatıma”, “Zehra”, “Hasan”, “Hüseyin” ve “Kerbela” gibi isim ve kavramlara manzum kısımlarda sıkça rastlamak mümkündür (Fedakâr 2003: 172-173). Yine “Malike Ayyor Destanı”nın Fazıl Yoldaşoğlu anlatmasında da Hz. Ali tasavvuru aynı ifade kalıplarıyla manzum olarak karşımıza çıkmaktadır.

*“İki dünyada hem rahım
Merd-i meydanım ya Ali
İzlernen sizden medet
Çabuk süvarim ya Ali
...”*

*“İki dünyada rehberim
Merd-i meydanım ya Ali
İzlernen sizden şefaât
Çabuk süvarim ya Ali
...”* (Hüseanova 1988: 28; 172-

173).

Farklı Özbek destan mektepleri-ne mensup destan anlatıcılarının Hz. Ali’yi benzer biçimde tasvir etmeleri ve anlatmalarının gerek mensur gerekse manzum kısımlarında bu tasvir çerçevesinde çeşitli ad ve kavramlara yer vermeleri, birbirleriyle olan karşılıklı etkileşimleri ya da doğaüstü yardımcı figürünün eski Türk kültürü ve İslam dini bağlamında yeniden şekillendirmeleri ve adlandırmalarıyla açıklanabilir.

Sonuç

Tüm bu tespitler göz önünde bulundurulduğunda, Alpamış Destanı’nın Fazıl Yoldaşoğlu anlatmasında, Hz. Ali etrafında oluşmuş Alevi ve Bektaşî inancına özgü çok sayıda isim ve kavrama yer verildiği görülmektedir. Bu durumun anlatıcının kimliği, yetiştiği destan mektebi ve kültür ortamından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Eski Türk inanışlarında var olan geleneksel doğaüstü yardımcının, değişen sosyal ve dinî şartlara bağlı olarak farklı isim ve şekillerde anlatma içerisinde yer bulması söz konusu olmuştur. Bu değişim ve dönüşüm, gelenekte “kutsal” ve “mucizevi” olma özelliklerine sahip olan söz konusu doğaüstü yardımcı figürünün bu özelliklerinden kaynaklanan işlevlerini korumasına ve destan anlatıcıları tarafından yeni bir şekil ve isim altında tasavvur edilmesine engel olmamıştır.

Diğer taraftan, Alevilik ve Bektaşîlik, büyük çoğunlukla eski Türk kültür ve inanışlarının İslamiyet çerçevesinde yorumlanarak yeni isim, şekil ve bağlamlarda yaşatıldığı inanç sistemleridir. Bu bakımdan Alpamış Destanı’nda geçen ve Alevi-Bektaşî inancında özel yer edinmiş ad ve kavramların anlatmaya dâhil edilme sebebi eski Türk kültürü ve inanışlarında aranmalıdır. Özbek destancılık geleneğinde de farklı mekteplerde yetişen destan anlatıcılarının Hz. Ali’yi benzer biçimde tasavvur etmeleri ve Hz. Ali’ye benzer işlevleri yüklemeleri hâlihazırda mensubu bulunulan ya da etkisi süren bir din ya da inançtan çok Türk geleneğinde var olan ve anlatmalarda yaygın olarak geçen “bozkurt”, “İrkıl Ata”, “Ak Sakallı Derviş”, “Dede Korkut” ve “Hızır” örneklerin-

deki gibi doğaüstü yardımcının şekil ve isim değiştirmesi ile ilgilidir. Doğüstü yardımcının üstlendiği işlevler bu bakımdan Türk kültüründe “atalar kültünün” yansımalarıdır. Türk anlatı geleneğinde atalar kültünün İslami dönem sonrasında “Hızır”, “Ak Sakallı Derviş” ya da “Hz. Ali” gibi isimlerle temsil edildiğini görmekteyiz. Destanda, Von Sydow’un halk bilimi türleri için ortaya attığı ekotip görüşüne paralel olarak Hz. Ali farklı bir inanç ve kimliğe mensup bir topluluktan alınarak Türk kültürü içerisine yerleştirilmiş ve doğaüstü yardımcı figürünün yeni ismi ve şekli olmuştur.

Alpamış Destanı’nda dinleyici ve okuyucunun karşısına doğaüstü yardımcı olarak Hz. Ali’nin çıkarılması onun mertlik, kahramanlık, yiğitlik, dürüstlük ve cömertlik gibi Türk kültüründe önemli olan ve anlatılarda geniş bir biçimde yer verilen sıfatları taşımasıyla da ilgilidir. Nitekim İslamiyet’in kabulüyle anlatılardaki “alp tipi”nden “gazi tipi”ne geçiş, beraberinde “veli tipi”ni de getirmiştir. Veli tipi, birçok anlatmada ana kahraman olduğu gibi, bazı anlatmalarda da doğaüstü yardımcı olarak tasavvur edilmiştir. Şah-ı Merdan (mertlerin şahı) ve Şah-ı Velayet (veliler şahı) sıfatlarıyla Hz. Ali’nin mertlik, yiğitlik ve kahramanlık gibi özelliklerinin yanı sıra; cömertlik, dürüstlük ve kutsallık gibi özellikleri de taşıması O’nun Türk destan anlatıcıları tarafından bu idealize edilmiş doğaüstü yardımcı figürü çerçevesinde tasavvur edilmesini sağlamıştır.

NOTLAR

- 1 “Pençe Vurma” uygulaması hakkındaki bu bilgiler, 2007-2010 yılları arasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi Alevileri hakkında yaptığımız araştırmalar sırasında,

bölgede yaşayan “dede”, “talip”, “zâkir” ve “rehber”lerden derlenmiştir.

- 2 Kelime anlamı “ev halkı” olan Ehlîbeyt, Alevî ve Bektaşî inancında Hz. Muhammed’in kendisi, kızı Hz. Fatma, damadı Hz. Ali ve torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’den oluşan beş kişiye verilen ad olarak tanımlanır.
- 3 Bu konuda, önde gelen Alevî-Bektaşî şairlerden Şah Hatayî ve Pir Sultan Abdal’ın şiirlerinde çok sayıda örnek bulmak mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bk. (Gölpınarlı vd. 2010; Aslanoglu: 1992).

KAYNAKÇA

- Aslanoglu, İbrahim. *Şah İsmail Hatayî (Divan, Dehnâme, Nasihatnâme ve Anadolu Hatayîleri)*. İstanbul: Der Yayınları, 1992.
- Campbell, Joseph. *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. (çev. Sabri Gürses). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010.
- Ekici, Metin. *Dede Korkut Hikâyeleri Tesiri ile Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1995.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-I Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Fedakâr, Selami. “Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı.” Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, 2003.
- Gölpınarlı, Abdülkâim ve Pertev Naili Boratav. *Pir Sultan Abdal*. İstanbul: Derin Yayınları, 2010.
- Hoppál, Mihály. *Avrasya’da Şamanlar*. (çev. Bülent Bayram vd.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Hüseyinova, Zübeyde ve Malika Ayar. *Destanlar*. Taşkent: Edebiyat ve Sanat Yay., 1988.
- Kaplan, Mehmet. *Tip Tahlilleri-Türk Edebiyatında Tipler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- Mirzaev, Töre ve Zübeyde Hüseyinova, haz. *Özbek Halk Destanı Alpamış*. Taşkent: Yazuvçı Neşriyatı, 1999.
- Oğuz, M. Öcal. “Çok Mekânlı ve/veya Çok Mezarlı Anlatı Kahramanları: Yunus Emre”. *Millî Folklor* 91 (Güz 2011): 5-11.
- Özkan, Tuba Saltık. “Bamsı Beyrek ve Bey Böyrek Anlatılarında Arketip İmgeler”. *Millî Folklor* 85 (Bahar 2010): 81-90.
- Von Sydow, Carl Wilhelm. “Coğrafya ve Masal Ekotipleri”. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-2*. (çev. Tuğçe Işıkhân). Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2005.
- Yoldaşoğlu, Fazıl. *Alpamış Destanı*. (aktaran. Aysu Şimşek Canpolat-Aynur Öz). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.